

Реферат на тему: "Епічність прози Сави Божка"

Сава Божко

Пошукова робота

на тему:

Епічність прози

Сави Божка

В історії світової художньої культури існує явище, що його часто характеризують так: митець одного твору. При цьому художником (маляром, письменником, композитором, режисером тощо) може бути створено низку або й чималу кількість творів, але за ним все одно закріплюється саме цей вислів-характеристика: митець одного твору.

Чому так стається?

Тому що доля мистецтва така ж загадкова річ, як і природа самого мистецтва. Нерідко траплялися випадки, що творець входив до мистецької історії тим твором, який найменше поціновував і якому не надавав особливого значення; або художній час відфільтровував зі здобутків митця лише одну-єдину річ, немов би підкреслюючи: ось той діамант до моїх скарбів.

Що цей вислів-характеристика означає?

Насамперед те, що митець найповніше, найрельєфніше виявив себе в одному, своєму головному творінні, яке й зробило його ім'я, його ідеї та образи невід'ємною часткою загальнохудожнього процесу, принесло йому відомість — серед сучасників або нащадків.

Про Саву Божка теж можна сказати: він був письменником одного твору. І від цього його значення аж ніяк не меншає — настільки самобутньою, колоритною, неповторною є його постать.

Ще про нього можна сказати так: у Сави Божка була типова доля українського письменника 20 — 30-х років XX століття.

Чи немає тут парадоксу, моменту самозаперечення — самобутність і типовість, хіба можуть вони бути сумісними?

Можуть. Українська історія, дійсність (і не лише літературна) є Клондайком не тільки непересічних фактів, подій, імен, але й парадоксів, загадок і позараціональних явищ.

А як у постаті С.Божка поєднуються неповторність і характерність? Органічно. Він увійшов до історії української літератури насамперед напрочуд оригінальним романом "В степах" і пройшов (можливо, точніше: і саме тому пройшов) тими життєвими шляхами-випробуваннями, що й сотні інших українських письменників першої половини XX століття.

Сава Божко ступив на дорогу "великої" літератури у молодому віці, рано почав друкуватися, швидко став одним з ватажків Спілки селянських письменників "Плуг"; літературний розквіт припав на 20-ті роки, коли й було написано його основні твори; вів активну педагогічну й громадську діяльність; був закоханим у край, де народився й жив, — схід та південь України; описував його, змальовував і досліджував, знаходив у його реаліях концепції, сюжети, образи для власної творчості; був прихильником національно зорієнтованих ідей та письменницьких традицій; вивчав українську минувшину; зазнав репресій і відбував покарання; помер у віці, що характеризується піднесенням творчих сил; реабілітований посмертно.

С.Божко — це письменник із суто українською художньою ментальністю: його цікавили національна культура, фольклор, колорит народного побуту, характер родинних і сімейних стосунків, доля й світовідчуття народу, проблеми села й міста, зростання самосвідомості нації, життя й розвиток регіонів, історичний та сучасний колорит степів, степової України, визвольний рух та його ватажки, складність і протиріччя національного духу, колізії української історії, сучасні мистецькі (літературні, театральні) тенденції.

Він поцінував розвиток, динаміку, рух, що й відбилося на пріоритетах його творчості.

Сава Захарович Божко народився за старим стилем 11 квітня, за новим — 24 квітня 1901 року на Донеччині на хуторі Крутоярівці (зараз це — село Межівського району Дніпропетровської області) у сім'ї селянина. Майбутній письменник у підлітковому віці почав працювати: "пас громадську худобу, допомагав батькам по господарству" (6, 3). Він багато і з задоволенням навчався: спочатку в сільській школі, згодом у Павлоградській учительській семінарії, а 1923 року, вже будучи автором кількох книжок, закінчив у Харкові Комуністичний університет ім. Артема.

С.Божко ще юнаком усвідомив свій літературний хист і відчув себе людиною письменницької справи. Писати він розпочав у межах 1917 року (4 , 115). Значною мірою це сталося під впливом поширення національного руху та національних ідей в Україні. У цьому плані його доля також суголосна творчому розвою багатьох українських письменників 20 —х років ХХ століття.

Сава Божко активно виступав з нарисами та літературно-критичними розвідками, матеріалами у газетах "Селянська правда", "Вісті ВУЦВК", "Пролетар", "Культура і побут", "Комсомолец України", численних українських часописах (5, 68).

Становлення літературного таланту С.Божка є тісно пов'язаним із журналістською та публіцистичною діяльністю. В 20-их роках він активно працював у редакціях різноманітних газет — "Червоний кордон" (Кам'янець-Подільський), "Студент революції", "Селянська правда" (Харків). У журналістиці письменник поцінував ефект живої справи, безпосередній зв'язок із проблемами навколишнього життя, можливість бачити й спостерігати явища в динаміці.

У житті Сави Божка було десятиріччя, протягом якого він сформувався й відбувся як письменник.

Спочатку він шукає, пробує себе у поезії і, як зазначає А.Ковтуненко, 1921 року публікує вірш "Плуг і молот" (6, 3).

Наступного, 1922-го року С.Божко випускає одразу три невеличкі історико-публіцистичні книжки — "Козаччина", "Хмельниччина" й "Гетьманщина", у яких розповідає про основні, провідні етапи українського національно-визвольного руху.

1925 року письменник публікує свою нову художню роботу — історичну повість "Над колискою Запоріжжя".

У 1927 році виходить друком книжка "Чабанський вік" — перша частина майбутнього роману "В степах".

1928 - 1929-й роки — друкуються "Сполохи", що незабаром стають другою частиною роману "В степах". Протягом цих же років фрагменти роману "В степах" з'являються в часописах "Службовець", "Селянка України", "Всесвіт", а також у "Літературній газеті" (6 , 559).

Апогеем творчої діяльності С.Божка став 1930 рік, коли окремим виданням вийшов роман "В степах" та побачила світ історико-публіцистична повість "Українська Шампань".

На межі 20 — 30-х років ХХ століття для Сави Божка, як і для переважної більшості українських письменників, особливо для тих, хто плідно працював протягом 20-х років, настали важкі часи.

Про атмосферу цього періоду, як і наступних репресивних 30-х років, написано чимало. Цей етап у розвитку літератури й суспільства вже досліджено ґрунтовно, на достатньому документальному матеріалі. То ж чи є необхідність у тому, щоб знову зупинятися на цьому?

Переконалий, що є.

З історико-літературного погляду це додасть важливих штрихів до духовного портрету Сави Божка, дасть змогу повніше відчутти мужність його натури. З методологічного аспекту дозволить пересвідчитися, що гострота проблеми "miteць і влада" більшою мірою залежить від позиції та поведінки влади, ніж від митця. З соціального боку це буде ще однією пропедевтикою-попередженням про немислимо жорстокі уроки української дійсності 30-х років ХХ століття, особливо якщо врахувати схильність нашої національної історії до повторення минулих помилок і трагедійних колізій.

Отже, на Саву Божка почали здійснювати тиск, внаслідок якого 1932 року він залишив столицю й переїхав до Херсона.

Це був не перший приїзд письменника до Таврії. Як відзначає Т.Акказієва, уперше він побував на Херсонщині 1929 року, де збирав літературний матеріал для нових творів. Дослідниця зазначає, що тоді, під час знайомства з Херсоном, С.Божко "одразу ж поринув у вир культурного й громадського життя" (1, 107). Він чимало їздив Таврійським краєм, "двічі побував в Основі та Британах і у грудні 1929 року написав повість "Українська Шампань" (своєрідна історія сіл Основа та Британи)" (1, 107). Тоді ж письменник виступив з матеріалами у херсонській газеті "Наддніпрянська правда", з

якою пізніше почав тісно співпрацювати.

У Херсоні С.Божко вів активне творче життя. Будучи "шанувальником театрального мистецтва" (Т.Акказієва), він стежив за театральними виставами й гастрольями, аналізував сценічні постановки, виступав з рецензіями, журналістськими матеріалами. Чимало зусиль письменник віддавав і педагогічній справі, викладаючи політекономію та історію партії у Херсонському сільськогосподарському інституті та заочному інституті масової партосвіти.

На півдні журналістський та художній талант С.Божка продовжив енергійно розвиватися. Херсон став для нього місцем "творчого натхнення, саме тут ним було написано поему "Полтавки" і роман "До моря", доля якого невідома" (1 , 107).

Письменник мав надію, що зі зміною місця проживання, соціальної атмосфери, а також зі вступом до проофіційного ВУСППу, а після його розпуску до ще більш унормованої Спілки письменників України (6, 3) умови його морально-психологічного життя поліпшаться. Проте цього не сталося. Навпаки, якраз у Херсоні кампанія проти письменника набрала найбільш гострих обертів.

С.Божко належав до особистостей з неабияким відчуттям власної гідності, індивідуалізованою соціальною позицією, і в умовах фантасмагорійних 30-х років "компромат" на нього не довелося довго шукати.

Трагічні події розпочалися для Сави Божка з 1935 року. В збірці історико-документальних нарисів та матеріалів "З порога смерті" (1991) повідомляється, що "бюро Херсонського міського партії 14 листопада 1935 р. розглянуло його персональну справу і виявило, що, працюючи у вузі, він "протягував націоналістичні ухили, боротьбу з Хвильовим розцінював як боротьбу за наркомівське місце". За прояв націоналістичного ухилу Божка виключили з партії" (5 , 69), членом якої він був з 1920 року.

У другій половині 30-х ідеологічну й психологічну кампанію проти прозаїка було не лише продовжено, але й посилено. Майже три роки С.Божко жив і працював у надзвичайно важкій морально-психологічній атмосфері, а потім настала черга соціально-фантасмагорійних подій.

25 червня 1938 року органами НКВС було зроблено висновок, що письменник є "одним з активних учасників антирадянської націоналістичної організації, за завданням якої веде підривну контрреволюційну роботу" (5 , 69). Для посилення тиску на свідомість письменника було ухвалено "вибрати запобіжним заходом проти уникнення ним суду і слідства — утримання під вартою у в'язниці м. Миколаєва" (5 , 69). Й далі у книжці "З порога смерті" зазначається: "Після трусу на квартирі 27 червня 1938 р. Божка заарештували" (5 , 69).

Важко уявити, що пережив письменник, перебуваючи під арештом. Слідство (у фіктивній справі) тривало дуже довго — понад 10 місяців. Строк утримання письменника продовжували вісім разів. На першому ж допиті він визнав себе винним (5, 69). Проте на судовому процесі, що відбувся 29 — 30 травня 1939 року (варто зауважити: судили швидко, поспішали), С.Божко відмовився від своїх показань. У

своєму слові на суді митець пояснив це так: "На попередньому слідстві я дав неправдиві показання, вважав, що радянській розвідці такі показання потрібні як перевірка підозрілих людей. Всі протоколи допитів під час слідства слідчий редагував сам, а я підписував" (5 , 70). Особливо ж вражає таке зізнання відомого письменника: "До мене слідчий застосовував методи фізичного впливу, і я змушений був давати вигадані показання. Тепер, на суді, від даних мною показань відмовляюся" (5 , 70).

Це була мужня заява і, можливо, саме вона вберегла життя С.Божкові. Після неї було проведено додаткове слідство, під час якого письменник стійко відкидав усі звинувачення.

Не в традиціях тоталітарної системи, тоталітарної психології визнавати себе винною (можливо, це і є одна з атрибутивних рис тоталітарної чи неототалітарної свідомості), і тому Особливою нарадою при НКВС СРСР Саву Божка було засуджено на 5 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі (5, 70). Покарання письменник відбував у м.Ухті до 1942 року.

Під час війни він добровільно став рядовим і проходив воєнну службу в дивізійній та фронтовій газетах. Після війни певний час письменник працював у херсонській обласній газеті "Наддніпрянська правда".

Помер С.Божко у 46 років. Це трапилося 27 квітня 1947 року. Поховано його на "малій батьківщині", у селі Крутоярівці.

Лише через тринадцять років, 24 серпня 1960 року, рішенням Президії Херсонського обласного суду вирок Особливої наради при НКВС СРСР було скасовано, а справу письменника припинено з однозначним формулюванням: "за відсутністю складу злочину" (5 , 70).

Саву Божка без перебільшення можна назвати потужною величиною в українському літературному русі 20-х років XX століття. За десять років наполегливої та практично безупинної письменницької діяльності він зробив стільки, що можна сміливо говорити про його художній феномен.

Центральним у його різноаспектній творчості став роман "В степах", що є не тільки важливим твором для мистецького розвою С.Божка, не тільки кульмінацією його творчої діяльності, але й вагомим здобутком української літератури, насамперед прози помежів'я 20 - 30-х років XX століття. Втім, це й закономірно, тому що С.Божко й писав роман як, можливо, головний або, принаймні, етапний для себе твір.

"В степах" є непересічним (за концептуальними акцентами, художнім втіленням) романом. До певної міри це унікальний в українській літературі твір, у якому знайдено й розгорнуто такий художньо-образний кут зору на українську дійсність, що й нині надає йому рис самобутнього, яскравого й актуального явища в національній художній культурі.

Роман Сави Божка ще у період своєї публікації став резонансною літературною подією, був поміченим у всеукраїнській пресі чималою низкою загалом досить прихильних рецензій. А.Ковтуненко відзначає, що їх було близько двадцяти й що вони з'явилися у таких помітних виданнях, як "Літературна газета", часописи "Червоний

шлях", "Життя й революція", "Молодняк" тощо (6 , 4).

Перших критиків твору приваблювали передусім його зовнішні, найбільш очевидні характеристики – широта охоплення життєвого матеріалу, історико-культурна масштабність, звернення до виробничого та економічного аспектів, ієрархічність характерів, зображення різних соціально-духовних прошарків, надзвичайність обсягу, невимушеність сприйняття. Так, один із дослідників давав роману "В степах" загальну характеристику, наголошуючи на таких акцентах: "Більшість типів і ситуацій, поданих автором у різних планах — економічні колізії, соціальні процеси, соціально-побутові картини, індивідуальні історії — художньо розроблені автором досить глибоко і, самі по собі являючи цікаві й влучні художні картини, сприяють тому, що роман, незважаючи на свій великий розмір, що є, здається, рекордним у всій нашій літературі, читається досить легко й залишає цільне художнє враження й тому матиме безперечний успіх у читача" (6, 13).

Особливо ж часто сучасники твору виділяли його історичну інформативність, деталізовану історико-соціальну основу, що "давало підставу критикам 20 - 30-х років визначати твір як історико-художній, а його автора вважати першим творцем історичного роману в українській літературі" (6 , 4).

І все ж, незважаючи на окремі високі оцінки, роман С.Божка не зустрів проникливого художньо-естетичного аналізу і, скоріш за все, у період домінування спрощено соціологізованої естетики був приреченим на те, щоб чекати на зміну не тільки ідеологічної доби, але і якості літературознавчого мислення.

Не мав роман адекватної оцінки й на хвилі реставрування національних художньо-культурних цінностей, що прийшлася на другу половину 80-х — 90-ті роки ХХ століття. У його трактуванні продовжували превалювати соціальні та історіографічні моменти, що притлумлювали вагу й значення філософських, культурологічних, оригінальних концептуальних та композиційно-структурних особливостей твору (6). Він так і залишається гордою скелею серед мистецьких подій доби "українського Відродження", скелею, до якої ґрунтовно не підступали літературознавці, критики, соціомислителі. (А скільки ж ще таких скель, оаз, вершин в українській художній культурі! Перерахувати їх не легше, ніж дослідити.)

"В степах" — це роман про соціальні й психологічні реформи, про форсований, надзвичайно динамічний період у розвитку суспільства, про шлях і здійснення реформ в Україні на межі ХІХ — ХХ століть; це роман про усталене й нове життя, про особистісну й громадську психологію під час реформувань, про широкий спектр людських ставлень до реформаторських нововведень, про конфлікти й зіткнення, інколи дуже гострі, болючі, що неминуче стаються у процесі великої реформації. Це твір про той період у житті суспільства, народу, нації, коли все навколо підлягає змінам і замінам, загостренню й конфліктизації, посиленню радикалістської психології та радикальних виявів.

Основним у романі є те, що детально й різноаспектно зображуються зміни у якості й формах життя: зміни у стосунках, етичних нормах, соціальних пріоритетах,

індивідуальній та суспільній психології, світоглядних цінностях. Письменник сценою за сценою, розділ за розділом показує, як все — свідомість, мораль, культура, традиції, економіка стає іншим.

"В степах" - це романна панорама українського буття XIX — початку XX століть, що зображує народні явища, національну ментальність, колорит національного життя й динаміку суспільних та психологічних тенденцій в Україні. Основний художній час охоплює межу століть, проте автором і його персонажами постійно здійснюється екскурс у недавні та більш віддалені події, що й давало підстави говорити про історичний характер твору.

Серед дійових осіб роману — різні верстви української громади: селяни, чабани, управитель маєтку, землевласники, господарі-реформатори, священник, купці, підприємці, робітники, заробітчани, шахтарі, соціал-демократи тощо.

У творі змальовано чабанське життя, його традиції та специфіка, зображено українське село за часів панщини та у пореформений період, розвиток шахтарської справи, урбанізації, революційного процесу, виведено різні характери, психології, долі.

"В степах" — це твір, до якого дуже влучно підходить поняття "полотно". Це достеменно художнє полотно, у просторово-часових зв'язках якого взаємопов'язано повсякденні й визначальні, малопомітні й непересічні вияви, явища. У ньому все тісно переплетено: побутові події й соціально-політичні реалії, інтимне, навіть інтимно-біологічне начало й виробничо-економічні тенденції, буття природи й полемічні діалоги, сутички різних за соціальним статусом персонажів. У ньому є ознаки соціального, побутового, етнографічного, інтимного й полемічного роману.

Сава Божко за письменницькою природою є епіком. Він епічно розгортає дію, епічно показує психологічний стан персонажа, епічно будує епізоди, картини та змальовує народні обряди, звичаї, епічно зображує пейзаж та пейзажні сюжети, епічно виводить конфлікти й зіткнення персонажів твору, епічно виводить численні подробиці — побутові, економічні, інтимно-сімейні.

Роман Сави Божка цікавий ще й тим, що становить собою різновид синкретичного твору, в якому спостерігаються риси етнографічної та етнокультурної розвідки, історичного дослідження, сімейної та родинної оповіді, культурологічної студії, ліричної драми, психологічної новели, дискусійного діалогу, документальної історії, економічного огляду, гротескної сатири, художньо-публіцистичного нарису, газетної статті. Романна структура має багатоінтонаційне фольклорне озвучення, що його утворюють "пісні, частівки, обрядова поезія, прислів'я, приказки, повір'я", з допомогою яких художник "своєрідно орнаментує розповідь, відбиває думки, настрої, переживання персонажів" (6, 13).

"В степах" — твір епопейного ґатунку. Одна з характерних його ознак — поліперсонажність. Серед галереї дійових осіб виділяються старий чабан Сапрон Джермеля, його дружина гордовита красуня Уляна, правдолюб Кирило Руденко, статечний і авторитетний Микола Байда, управитель маєтку Іван Петрович Рудан, дієвий і раціональний Генріх Найман. У романі чимало епізодичних осіб, які можуть не

з'являтися, а лише називатися у мові більш значущих персонажів чи в авторському тексті. Щедра наявність фрагментарних персонажів посилює ефект панорамності, синкретичної цілісності у зображенні плину українського життя протягом понад століття.

Більшість персонажів Сави Божка є експресивними, рельєфними, імпульсивними натурами, які виразно передають вагому сутність національного характеру.

У початкових розділах "Чабанського віку" — першої частини роману — перебувають звичай села Зачепилівки, долі її людей, селянських родин. Другий розділ так і називається — "Зачепилівка". (Асоціативно в пам'яті постає інша назва - Зачіплянка з Гончарового роману; так і формується проблема: світи Зачепилівки і Зачіплянки, яка, до речі, теж з'явилася на терені українських степів, "В степах" і "Собор", С.Божко і О.Гончар.) У "Чабанському віці" письменник передає колорит українського села — побуту, стосунків, стилю життя, говірки, виражає його образно-ритмічну тональність.

Власне сюжету в першій частині немає. Її складають етнографічні нариси, побутові й характерографічні картини, динаміка різноманітних історій. Письменник використовує розповідну манеру, детальний опис художніх реалій, ретроспекції, розлогі діалоги, пейзажні обшири, монологи-сповіді, вставні мікроновели. Життя зображено не лише у формах, але й у потоці самого синкретичного життя. Чимало уваги приділяється інтимним стосункам персонажів. У цьому плані виділяється образ Уляни — вродливої звабливої жінки, красою якої захоплюються чоловіки. Інтимне часто переходить у категорію почуттєвого, яка відіграє помітну роль у "Чабанському віці".

У романі, як зазначалося, дві частини — "Чабанський вік" та "Сполохи". Проте концептуально й проблемно не вони розділяють твір, а шостий розділ "Чабанського віку", наприкінці якого у дію вводиться образ молодого німця Генріха Наймана, який приїжджає до Зачепилівки для проведення господарських перетворень і з яким пов'язано розвій мотиву духовно-соціальних реформ.

Поява Генріха Наймана є тим рубіконом, що розділяє два світи у романі "В степах". Перший світ — одвічно природний, селянський, традиційно плинний, розмірено безсюжетний, це світ Зачепилівки та її споконвічного існування. Другий — це світ ділової напруги, змін і новацій, економічних та соціально-духовних перетворень, зовнішніх та внутрішніх реформ. Перший світ — статечний і незмінний, другий — динамічний і непередбачений. У другому світі, у якому після приїзду Генріха Наймана (пізніше автор уводить ще один духовно споріднений Генріху образ — Густава Наймана, його брата) починають жити персонажі роману "В степах", немає спокою, сталості, багато незвичного, чимало такого, чого раніше не було, чого багатьма мешканцями Зачепилівки не передбачалося й не думалося.

З цього розділу суттєво змінюється колорит і тональність роману "В степах". Натомість ліричних інтонацій, відступів, сюжетів уводяться цифри, економічні показники, факти виробничої дійсності, масштабні міркування економічного ґатунку. Змінюється й масштаб мислення. У мові персонажів з'являються нові географічні й

мислительні категорії — Австро-Угорщина, Центральна Росія, Німеччина, Берлін, Петербург, Бельгія, Люблінська губернія тощо.

Ритм твору стає напруженішим, посилюються "ділові" інтонації твору, письменник збільшує увагу зображенню й опису виробничих процесів, економічних тенденцій на терені степової України.

Письменник показує, що Генріх Найман — хазяїн, підприємець і організатор — постать масштабна, що він докорінним чином відрізняється від інших персонажів роману. Насамперед це стосується його соціумного "іміджу". Один з епізодичних персонажів роману так схарактеризував нові для зачепилівців риси в образі й поведінці Наймана: "Біда-а-а, — каже, — що за чоловік. Ні світ ні зоря, він вже на ногах. І з тим поздоровкається, того по плечі вдарить, тому кивне, тому моргне. І охотніше, — каже, — робиться. Бо бачиш, що з його толк є" (2 , 72).

Генріх Найман — раціональний і прагматичний господар. Тільки з'явившись у маєтку, він "садівникові Карпові заборонив ганятися за горобцями щоранку. Натомість звелів поробити клумби та доглядати квіти" (2 , 70). Він відзначається неабиякою енергійністю, дієвістю, наполегливістю, сам постійно працює й підтримує вправну роботу інших. Петро Руденко, який "був простим робітником, а тепер... за якесь начальство", говорить про Генріха Наймана: "Полюбив, — каже, — мене новий пан за щирю роботу. Рік проробив я, нічого не зруйнував і для інших був гарним зразком. От тепер мені й менше роботи. Доглядаю тепер за іншими" (2 , 82).

Молодий німець — тонкий психолог, знавець людської натури, не випадково письменник називає його "мудрий Найман". Він багато спілкується з селянами, робітниками, поціновує у них насамперед вміння добре виконувати завдання, сумлінно працювати. Його цікавить насамперед справа, добре зроблена справа, й цьому він підпорядковує увесь свій реформаторський та організаторський хист.

С.Божко фіксує увагу на тих змінах, що сталися з приїздом до маєтку німця-підприємця. Письменник ретельно виписує зміни в сільському побуті й житті. У розділі "Теплої осені" він розповідає: "Пройшло три роки... День за днем на подвір'ї маєтку виростили комори, стайні для худоби та будівлі для хліборобського реманенту. За вісімнадцять верстов од вокзалу щороку привозили той реманент, машини та коней" (2 , 76). Художник також наголошує на тому, що зміни торкалися не тільки психології, а й мови, лексики селян, яка осучаснювалась, наближаючись до нових життєвих реалій.

Письменник зображує Генріха Наймана не лише талановитим організатором, але й приємним та чемним співрозмовником, який вміє переконувати, умовляти, майстерно впливати на інших. Уляна після розмови з ним, коли він переконав її перейти працювати до нього, в економію, зробила висновок: " — А який він справді хороший. Простий та розумний, — шепотіла вона сама собі, спускаючись у долину" (2 , 85).

У романі постійно підкреслюється, що Генріх Найман — це новий тип господаря-хазяїна, якого можливо, ще й не знала українська земля. Він чіткий, діловитий, конструктивний, мобільний, оперативний у діях та рішеннях. Це хазяїн зовсім іншої ментальності, ніж ті, що традиційно жили й діяли на українських землях. Він живе не

для того, щоб відчувати себе хазяїном і від цього насолоджуватися, а для щоденної і непростой організаційно-керівної роботи. "Не пан, а якась машина... Дивись, ще чорти навкулачки не б'ються, а він бігає по подвір'ю, запрягає коні й їде", — характеризує його один з персонажів (2 , 87).

У "Чабанському віці" Генріха Наймана зображено коректним та інтелігентним підприємцем, інколи навіть його образ ідеалізовано. У сцені, коли Кишкун, Дорош і Сапрон "підрубали стовпа до телефона, порвали дроти і йшли палити комори з хлібом" (2, 106), Генріх Найман відмовляється від ідеї покарання цих селян і відпускає їх, мотивуючи своє гуманне рішення такими соціальними міркуваннями, більш логічними для борця за соціальну справедливість, ніж для практичного господаря: "Ось що я скажу, люди добрі. Не добре ваші земляки затівали. Але темнота їхня більше всіх винна в цьому, їм усе прощаю. Розв'яжіть їм руки" (2, 111). Він поціновує жіночу гідність і заступається за Уляну, коли Сапрон збирається її побити (розділ "Продавали отару"), проте може стати грізним і категоричним, коли йдеться про захист людської честі.

У другій частині роману — "Сполохах" — письменник зображує зміни в образі й свідомості Генріха Наймана, підкреслюючи появу в його характері таких рис, як жорсткість, різкість.

Цікавим у романі є аспект сприйняття прагматичними європейцями української дійсності. Молодий Генріх Найман дивиться на Україну як на перспективний і дуже багатий край, але скептично, точніше, критично оцінює той стиль життя, спосіб господарювання, який традиційно мав місце на українських землях, а, можливо, й самих українців як хазяїв та господарів. "Мені здається, що ваші поміщики просто не вміють господарювати", — узагальнює він власні спостереження щодо української дійсності Івану Петровичу Рудану (2 , 67). Розвиваючи свою тезу, Генріх Найман з відчутним сарказмом говорить про українських господарів своєму братові, Густавові, так: "Вони не вміють використовувати навіть того, що в них є" (2 , 96).

Спочатку він вірить у те, що працевідданістю й раціональною організацією справи, людської діяльності можна піднести суспільство, громадську свідомість. Проте важливим моментом у другій частині роману є така деталь, як наростання у Генріха Наймана розчарування навколишньою дійсністю. Критицизм його висновків посилюється, узагальнення його стають жорсткішими й позначаються помітним скепсисом. У розмові з Яковом Зільберовським (розділ тридцять шостий — "Блок "прогресистів") він, від природи стриманий, делікатний, з радикальною категоричністю викладає свої думки:

"Все розкрадається... Все грабується, пане Зільберовський... Вся ця проклята азіатська держава росла на грабунках. Грабують всі. Хіба не грабіжництвом пояснити і далекодхідну авантюру царя? Хіба не для свого сіятельного кодла вони хотіли заволодіти багатими концесіями Кореї? Грабують руські князі, грабують дворяни, губернатори й дрібні урядовці; грабують Урал англійці, Донбас — французи та бельгійці, все і всюди грабіжництво, дике й безсоромне..." (2, 452).

Письменник уводить драматичний ракурс у зображення "цивілізованого хазяїна"

Генріха Наймана: він все глибше починає усвідомлювати нездійсненність своїх планів на поступове окультурення української реальності. З'являються нові пріоритети в його свідомості: він прагне жити за тими жорсткими канонами, що навколо панують.

Генріх Найман є прагматиком і аналітиком. Ці дві якості в ньому тісно пов'язані. Він передусім прагматик, що й зумовлює його аналітичні якості; він аналітик, тому що постійно зіставляє, відстежує процеси, що відбуваються навколо нього — в Україні, Західній Європі, Росії, й це допомагає йому здійснювати свої практичні проекти. Він мислить чітко, конкретно, і навіть його узагальнення відлунюють цими якостями.

Генріх Найман, як і Сапрон Джермеля, — концептуальні персонажі роману "В степах". З-поміж численних дійових осіб твору — Івана Петровича Рудана, Миколи Байди, Уляни, Кирила Руденка, китайця Го, Соколова — вони виділяються неабиякою художньою значущістю. Це не лише антиподи, але й символи різних духовно-психологічних тенденцій, епох. Обидва становлять собою узагальнення значного художньо-концептуального масштабу.

Сапрон Джермеля — це символ одвічного чабанського й селянського життя, степового буття, де все є розміреним, заздалегідь визначеним, внутрішньо статичним. Генріх Найман уособлює собою невинність і неминучість радикальних змін у людському житті, способі мислення, це образ невинного реформатора. У романі "В степах" змальовано, як проходить час Сапрона Джермелі й настає доба Генріха Наймана.

Символічність протиставлення Сапрона Джермелі та Генріха Наймана посилюється ще й духовно-психологічним спрямуванням образу Уляни. Письменник фактично ставить молоду красуню між цими персонажами-символами. Багатозначним виглядає такий штрих, як нелюбов Уляни до свого чоловіка — Сапрона та її людські симпатії до Генріха Наймана, а також її перехід від положення чабанки до статусу економки в маєтку, де здійснює свої реформи німець.

Образ Уляни композиційно й концептуально відіграє у творі помітну роль, з нею пов'язано не лише розвиток інтимної лінії роману. Динаміка світогляду Уляни відлунює певними рисами символічності. Певні зміни, що сталися у її психології, теж, згідно авторської концепції, були вираженням тих загальних перетворень, що відбувалися в південно-східних степах України.

У своєму романі С.Божко змалював кінець "чабанського віку", його останні десятиліття, роки й дні (і в цьому теж простежується епічний характер мислення письменника), перехід України від "чабанського віку" до підприємницької доби, до реформ і реформаційного розвитку, до динаміки швидких перемін, що супроводжуються загостренням світоглядних, соціальних та психологічних колізій, громадськими зіткненнями й заворушеннями.

У романі "В степах" зображено, як змінювався український світ, передано напругу, психологію і конкретику особистісної та суспільної трансформації в Україні на межі XIX — XX століть.

"В степах" — це роман про добу перетворень, зрушень, формування нової якості

життя. Зовнішні зміни завжди глибинно пов'язані з внутрішніми й утворюють з ними органічну єдність, нероз'ємність. Навколишня дійсність і людська душа, за художньою концепцією письменника, виступають складовими єдиного простору-цілісності. Душа у С.Божка позначена рисами внутрішньої історичності, осмислена як жива й мисляча індивідуальна історія. Ідея неминучості змін в оточуючих реаліях, у свідомості, в душі лейтмотивом проходить крізь усю романну дію. На початку восьмого розділу "Теплої осені" зустрічаємо такий характерний фрагмент:

"Косо позирав Сапрон, коли поруч його чабанської цілинної смуги стіною підіймалася золота царина. Колись він та десяток підпасичів серед безмежного степу були повні владарі. А тепер владарі степових просторів губилися непомітними сірими плямами. Бо поруч влітку дзвеніли косарки, гейкали на волів та коней десятки погоничів, а сотки в'язальниць барвистими хустками засівали поле. Ще тієї осені у Сапрона одпала охота до чабанування. Тільки покраяв гострим череслом німець надвое степ, весь чабанський дух у Сапрона підупав" (2 , 76 — 77).

У романі виділяється ще й такий важливий аспект, як українці та Україна в контексті європейської ментальності. Україна у зображенні С.Божка постає як ментальність романтиків, як реальність з виразними романтичними домінантами (навіть у своїх концентровано негативних виявах). Європейці, насамперед Генріх та Густав Наймани, — суцільні прагматики, люди раціональної психології. Українці — селяни, чабани, шахтарі, робітники, поміщики, управителі — зображуються письменником як ментальна спільність, що характеризується поетичністю душі, схильністю до граничних експресивних виявів, емоційно-розумового максималізму, сентиментальних поривань. Європейці ж (брати Наймани та їхній світ) живуть за іншими канонами: ділового розрахунку, матеріального зиску, конкретних вивірених дій.

У романі є ще один важливий образ, на розвитку якого й побудована, власне, романна дія. Це — степ. Н.Чухонцева й С.Тарабура слушно зазначають: "Як засвідчує вже назва роману, образ степу відіграє виняткову роль у його художній структурі. Образ цей багатогранний і поліфункціональний. Степ у творі — не стільки пейзажне тло, на якому розгортається подія, скільки жива й одухотворенна стихія, в зображенні якої відбилася пантеїстичне світовідчуття автора. З погляду філософського, у романі два головні герої — степ і людина" (7 , 94).

Розвиваючи цю думку, варто її уточнити: у романі дві узагальнені дійові особи — степова природа й людина. Доцільно також наголосити на тому, що письменник зображує їх у різних концептуальних ракурсах.

С.Божко підкреслено романтизує природу, поетичними малюнками й ритмікою передає буття українського степу. Письменник помітно міфологізує долю й характер степової природи. Персонажів же твору, навпаки, він часто деідеалізує, дегероїзує, художніми фактами, виразними реаліями, авторськими публіцистичними міркуваннями висвітлює приховане, темне в людських натурах, аномальне в сталих звичаях, поведінкових традиціях, що особливо відчутно на сторінках "Чабанського віку".

Протягом усієї романної дії С.Божко розглядає проблеми "природа й вічність", "степова природа й цивілізація", "роль людини у житті степу".

Природа у романі "В степах" — цілісна та велична, людина — складна та непередбачена. Природне у творі є віковичним, людське — мінливим. Природа у С.Божка — це органіка матерії та духу, сенс єдності живого й неживого, людина у письменника — носій і творець історичних векторів цивілізації, ускладненої та суперечливої свідомості. Природа у творі — це завершеність краси, людина — частка природи, що прагне (на рівні підсвідомості, поривань, різноманітних перетворень) рухатися до цієї завершеності в красі.

Романіст синтезує категорії природи й людини в ще одній важливій проблемі — "природа людини" й показує, що вона (природа людини) значно драматичніша за навколишню степову дійсність.

Сава Божко часто змальовує степ — у степових пейзажах, картинах, історичних екскурсах. Степ — і в символіко-національному вимірі, і як конкретна геоетнічна, геофілософська реальність — складає основу духовної та естетичної сутності письменницького світовідчуття, це незамінна константа його світорозуміння. Так, на початку роману (в першому розділі "Гей, гей, чабарні") С.Божко подає таку ліричну й персоніфіковану картину:

"... Ночі осінні в степу довгі й зажурені. Зірки де-не-де виглядають з-за хмар, а коли ці насунуть темною завісою, тоді всюди чорніє рівний смуток. Серед чорної мли, коли помітно вогник, — то щастя. Це — коли тихо; тоді говорить степ сам із собою. А коли вітер прискорює ходу, і коли він біжить або мчить, як і вдень, тоді шипіння переходить у тонке й жалібне дзеленчання. Уночі його чути далеко, далеко!..

Одірваний сухий листок кукурудзи чіпляється за соняшник і вже не шелестить, а ребром супроти вітру голосить-плаче. Цей плач нагадує плач чайки осінньої перелітної...

Серед темної мли з безмежної темряви випливають тіні чорного степового смутку. І восени, коли завмирають птахи й степові комахи, коли навіть осінні гості степів цвіркуні не тягнуть свого безконечного сюрчання, тоді голос степу в подиху безмежних ланів і осінньому шелесті плете степові легенди.

Це так щороку. Це так завжди" (2 , 15 - 16).

Одразу ж після цього малюнку українського степу, виконаного в річищі імпресіоністичної стилістики, з ритмізованими інверсіями, пастельної пластикою, настоящего на елегійній мелодійності, письменник подає масштабні образи-проекції, що відрізняються широким історико-культурним ґатунком. Він змальовує по-історичному романтичний характер степу й степового життя. З допомогою історичних ретроспекцій, публіцистичних узагальнень, конкретних образних картин С.Божко передає тисячолітню долю українського степу, степовиків і людини в степу. Романіст з підкресленою епічністю розповідає про історичні та сучасні процеси, що відбувалися й відбуваються на українському сході та півдні. Паністоричне охоплення, паністоричне відчуття степової та життєвої стихії є домінантним у творі.

Далі у першому розділі знаходимо:

"Але степ поза людьми — ніщо. Ні до чого його сумні звуки, шелест осінніх легенд, ані пахощі весняних рун зелених.

Нема степової краси, коли через безмежну широчінь не стелеться гадюкою Чумацький шлях з вагонами-возами та волами-паротягами українського середньовіччя.

Степ — не степ, коли буйна трава не хилиться під копитами скіфських, гунських та татарських коней, коли пахощі степові не наповнюють людських грудей.

Ані пейзажі та мелодії, ані фауна та флора поза людиною не зафарбовують степу.

Спів жайворонка був би простим коливанням частини світової матерії, коли б цей спів-дзвінок, чуваний не раз людиною, не передавався їй щороку з покоління в покоління, як побутова традиція. Цей спів — сигнал степовикові (скіфові, слов'янину-полянинові чи українцеві-хліборобові) про грядущу весну, про початок трудової меси, про новий цикл одвічної боротьби.

Рік за роком, десяток за десятком, тисяча за сотнею, і так завжди — степ: музика й боротьба" (2, 16).

У цьому, другому, "степовому" фрагменті з роману "В степах" засвідчує себе нова якість письменницького мислення. Тут уже рельєфно розгортається синкретичний стиль С.Божка — епічність слова поєднується з романтичністю пафосу, прониклива лірика переходить у патетичну філософічність, зникає межа між панорамною публіцистичністю та поезією у прозі, журналістський стиль стає ознакою художності.

У другому уривку — майже увесь Сава Божко: предметно спостерігаючий, образно описуючий, глибоко аналізуючий, масштабно узагальнюючий. Тому в романіста внутрішньо, стилістично й художньо узгоджуються "шелест осінніх легенд" і "воли-паротяги", "фауна та флора" і "українське середньовіччя", "степовик" і "частина світової матерії", "Чумацький шлях" і "трудова меса". Він і навколишній світ (історичний, сучасний, вічний) сприймає як різноманітну, строкату, синкретичну цілість і доцільність. І говорить словом, образно-понятійно-публіцистичним словом одразу про світ, про увесь синкретичний світ.

У художній манері С.Божка поєднуються суто художня дійсність (те, що традиційно називається "мисленням образами") й публіцистично-журналістське мовлення (використання газетної стилістики, журналістської образності, логічних суджень, прямо вираженої думки). З точки зору стилю роман є синкретикою власне художньо-образного та публіцистично узагальненого, публіцистично експресивного слова. Елементи романної публіцистичності часто зустрічаються на початку розділів роману. Так, на початку розділу "Донбас просипається" зустрічаємо такий фрагмент:

"Де велетень Донбас, напружуючи м'язи могутніх плечей, прориває товщу чорнозему; де він, зігнувши свою руку, з північного сходу пригортає тепло сусідку — степову Катеринославщину і одштовхує лісисту Харківщину; де степова річка В'юн із розгону з Донецького кряжу круто повертає на південь, — під Червоною горою лежить маєток графа Шаботинського.

Місце для маєтку гарне. З півночі узгір'я Донбасової руки. Там, під чорним

чорноземисто-шкіряним рукавом, за засмаженою глиною-шкірою захолонула чорна кров сонного героя. М'язиста рука підіймається на звороті узгір'ями Червоною, Корчмовою та Білою горами — могилами. Як три велетні, стоять вони на чаті біля графського маєтку з півночі.

... А він, Донбас, спросоння настигнутий ненаситною людиною, лише де-не-де крізь темну степову ніч кліпав вогнями своїх очей — першими вогнями нічних шахтарських змін. Лише у двох місцях сердито чмихав ніздрею — полум'ям заводів Юза та Луганська" (2 , 60 - 61).

Автор у романі "В степах" не тільки розповідає, зображує, образно-публіцистично мислить, але й дає пряму емоційну, логіко-понятійну оцінку зображуваним чи описуваним подіям. Він виступає і як художник образів, і як художник-публіцист, і як коментатор. У його коментарях звучать ноти соціального та морально-етичного спрямування.

Письменник не тяжіє до дидактизму, до винесення присуду, а в газетярський спосіб виокремлює суспільно значущий аспект та окреслює його контури. Ці особливості — порушення широкого, практично безмежного спектру нагальних проблем, застосування компонентів публіцистики й публіцистичних жанрів, прийомів журналістики, оперативних газетних матеріалів, настанова на різноматичну інформаційність, аналітизм погляду, уведення елементів газетного стилю — суттєво посилюють синкретичний характер твору. В розділі "Теплої осені", наприклад, автор безпосередньо виражає свою позицією, розмірковуючи на таким питанням:

"Багато в побуті селянському залишилося давнього, дикунського. Ще ж і тепер, в часи Дніпрельстану, — скніють молоді душі дівочі в дикунському побуті весільчаному.

Весілля — шлюб — явище не просте й не буденне. Отже, без емоційності, без співів та музик тяжко собі його уявити. Але ж чи потрібні на весіллі ті різні примхи та забобони, що на ньому виробляють?" (2 , 70).

Роль соціального коментатора дає змогу Саві Божкові не лише спостерігати явища, вичленовувати проблеми, описувати їх та передавати їхній зміст, розставляти в них свої, авторські, акценти. Вона стає підґрунтям для письменницького об'єктивізму, мистецької неупередженості, для експресивної виразності й глибини. Так, він пише:

"Горілка — давнє питво нашого люду. Багато він пив раніше, і вкупі з нею запивав своє лихо та злидні...

Жорстокий, як кат, до худоби, до своєї жінки й дітей, найсуворіший голова дому, у горілці — мала дитина. Після двох-трьох чарок соловіють очі, міняється й він, міняється по-різному.

... У горілці хочеться битись. Битись не злісно, не так, як у возовицю б'є свого норовистого Сірого Грицько Кужильний. У нього тоді тіпаються руки, держак на вилах розлітається в тріски. А коли поб'є держака, тоді стрибає коневі на спину й гризе зубами за холку. Ніхто не підступай до нього — може вбити.

Це лютість звіряча, хвороблива, але бійки зачепилівців після випивки не такі. Це — бійки од щирого серця, своєрідне сперечання, це така ж потреба, як і випитий

громадою могорич. Про це знають всі учасники випивки ще раніш, ніж починають пити.

Бійки, таким чином, — явище фатальне, неминуче" (2 , 57 — 58).

Це — жорстка манера письма, це — деромантизований погляд на український світ, це — прийоми художньо-публіцистичної фактографії. Життя, яким воно реально було, і яким воно реально є. Вияви реального життя, що своєю акцентованою фактографічністю межують зі фантасмагорійністю. Грань між реалістичним та ірраціональним є хиткою, до певної міри умовною. Ірраціональне є таким же життєвим, як і те, що традиційно називають реалістичним. Все залежить від конкретних ситуаційно-художніх умов, у які письменник ставить своїх персонажів та які (ці умови) визначають їхню поведінку, спосіб мислення й світовідчуття. С.Божко рухається в напрямку до адекватного погляду на історико-духовні та етнокультурні питання. Раніше б такий стиль, не замислюючись, схарактеризували як натуралістичний, хоча швидше це — гранична письменницька конкретність і відвертість.

"В степах" містить чимало вставних історій, що викладаються автором чи персонажами й мають різноманітне інтонаційно-стильове забарвлення: сповідальне, фольклорне, драматичне, трагедійне, напівмістичне, трагікомічне, парадоксальне, епатажне. За своєю формою вони є ретроспекціями (цілком сучасна риса романної композиції) й посилюють поліфонічне звучання життєвої стихії на просторах українського степу, зображеної та описаної у романі.

Роман "В степах" обґрунтовано можна схарактеризувати як епічну розповідь у зчепленні життєвих історій, або як епопеїну панораму життєвих мікросюжетів і перипетій. Це роман векторів соціокультурної та духовно-психологічної історії, що розгорталася в степах сходу та півдня України.

С. Божко — помітний письменник в українській літературі ХХ століття, зі своєю концептуально-проблемною та інтонаційно-стильовою "нішею". Він був з тієї когорти митців, завдяки яким визрівало й формувалося явище, що його було визначено "національним художнім Відродженням".

Твори й творчість Сави Божка відзначаються культурою багатогранності. У них сфокусовано ментальність української історії, поетику національної свідомості, епічність реформенної доби.

Література

1. Акказієва Т. Документи — свідки трагічної долі українського письменника Сави Божка // З Україною в серці: Збірник статей. — Херсон, 1996. — С.107 - 110.
2. Божко С.З. В степах: Роман. — Київ, 1986.
3. Божко Сава Захарович // Українська літературна енциклопедія. — Том 1. - К, 1988. - С.205.
4. Божко Сава Захарович // Українські письменники: Біобібліографічний словник. - Том 4. — К., 1965. — С.114 — 116.
5. З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій. — К., 1991. — Вип.. 1. — С.68 — 70.

6. Ковтуненко А. Сава Божко і його роман "В степах" // Божко С.З. В степах: Роман. — К., 1986. — С.3 - 14.

7. Чухонцева Н., Тарабура С. Образ степу в романі Сави Божка "В степах" // З Україною в серці: Збірник статей. — Херсон, 1996. — С.94 - 98.